

**Юрій М. Ф. Україна найдавнішого часу – XVIII століття:
цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій,
Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удад. — Тернопіль :
Астон, 2012. — Кн. I. — 700 с.**

Методологічний поступ сучасної української історичної науки диктує потребу збагачення підходів у висвітленні історичного минулого нашого народу з огляду на вимоги часу та розвиток світової історичної й історіософської думки. Глобалізаційні тенденції, які відбуваються нині, інтеграція національної науки в світовий науковий простір актуалізує використання цивілізаційного підходу до української історії, що дає змогу осмислити роль і впливи національної держави на світову історію загалом, та історію певної цивілізації, зокрема. Важливу роль при цьому відіграє соціокультурна специфіка української нації, що є цементуючою основою формування цивілізаційного виміру. Дослідження історії України через призму понять самотності соціокультури та цивілізаційної ідентичності дає змогу, з одного боку, побачити унікальність української нації, її культури, мови, релігії, історичної пам'яті, а з іншого – свідчить про те, що вона є частиною всесвітньо-історичного контексту, інтегральною складовою світової цивілізації.

Публікація колективної монографії «Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання» (книга перша) за редакцією провідних українських дослідників М. Юрія, Л. Алексієвця, Я. Калакури, О. Удади демонструє актуальність і перспективність розгляду української минувшини в контексті цивілізаційного розуміння історії. Безумовно, вихід у світ даної праці є суттєвим внеском у розробку проблем соціокультури та цивілізації на вітчизняних історіографічних горизонтах. Автори на високому професійному рівні науково обґрунтували сутність та особливості цивілізаційного пізнання давньої, середньовічної і ранньомодерної України, утвердження її соціокультурної ідентичності. В усій історіософській цілісності розкрили низку ключових питань, зокрема, місце культури і духовності в історії України і світу як ключового компонента цивілізаційного розуміння історичного процесу, проблеми традиційного суспільства і культури, етногенезу українців, творення української нації, формування міфологічної і релігійної свідомості, соціокультурних засад державності, співвідношення української і візантійської традиції, ренесансні процеси в контексті зародження козацтва і міжцивілізаційних впливів, причини кризи та маргіналізації української ідентичності в добу руйни та чужоземного панування.

Власне, коло даних проблем, їх детальніша характеристика складає структуру та зміст дослідження. Справляє враження ґрунтовність книги: реконструкція української історії вміщена у восьми розділах та низці підрозділів, які охоплюють теоретико-методологічні та історіософські проблеми цивілізаційного пізнан-

ня України. Концепція праці, викладена авторами у вступі, показує глибоке знання предмету дослідження, застосування широкого методологічного інструментарію до аналізу проблем цивілізаційної специфіки України, що дало можливість «... подивитись вглиб історичного процесу, тих подій і сталостей, які мали місце в землях України в давнину, середньовіччя, у добу раннього нового часу, осягнути їх співвіднесення з подіями всесвітньо-історичного розвитку згідно цивілізаційного підходу» (с. 15).

Позитивними аспектами роботи є значний фактичний матеріал, зібраний авторами, постановка актуальних і дискусійних в українській історичній науці питань, їх наукове обґрунтування через «цивілізаційний контекст пізнання», широкий масив вітчизняної і зарубіжної історіографії, різноманітність джерельної бази, залученої в дослідженні.

Методологічна основа монографії базується на врахуванні специфіки історії як науки, історичного досліду, предмета історичного знання, що відрізняється «від предмета точних наук, де будь-яке явище сприймається як безумовна реальність, навіть, якщо воно не вивчене і не пояснене» (с. 7). На думку авторів, формування методологічної культури сприяє розвитку самостійності мислення тих, хто цікавиться історією. Пригадуємо методологічні принципи наукового дослідження відомих українських і зарубіжних істориків. Зокрема, Михайло Грушевський зазначав: «... заше шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватися, що посів цілком усю істину... Наука се непереставний скептицизм...». Тоді як його французький сучасник і колега Люсьєн Февр зауважував: «... історик не той, хто знає. Історик той, хто шукає». Автори ж монографії стверджують: «Щоб відтворити історичні події, інформацію про минуле потрібно виявити, розшифрувати, проаналізувати і витаумачити» (с. 7). Такий підхід, спрямований на максимальне дослідження історичних фактів, явищ, процесів, безумовно, пов'язаний з глибокою науково-синтетичною роботою, яку провели науковці в підготовці даного видання.

У контексті методологічного аналізу історії розкрито сутність формаційного і цивілізаційного підходів історичного дослідження. Першого – «як більш звичного», традиційного, другого – пов'язаного із певною обмеженістю, «недостатністю», одномірністю формаційної теорії. Автори стверджують, хоча цивілізаційний підхід і має величезну перевагу, оскільки поєднується з соціокультурною історією, проте не є універсальним і ще недостатньо розроблений. Серед інших підходів, котрі суттєво доповнюють сучасну методологію історії дослідники називають політологічний, синергетичний, хвилевий, історико-антропологічний, феноменологічний та історіографічний. З огляду на сказане, слушним видається висновок, висловлений у праці: «Знання і розуміння різних підходів до вивчення історичного процесу дозволяє подолати односторонність у вивченні історії, не допускає догматизму свідомості, слугує науковому розумінню історичного процесу розвитку історичного мислення» (с. 25).

Особливої актуальності в умовах сьогодення набувають проблеми цивілізаційного виміру України. Методологічні дискусії, що існують в історичній науці відносно даних питань, не є однозначними, як і немає до нині єдиного визначення, власне, поняття «цивілізації». Його трактування, зазвичай, пов'язане із творчою абстракцією історика. Отож, дедалі частіше перед науковим товариством постають питання: які критерії необхідні для визначення сутності цивілізації? У чому полягає цивілізаційна ідентичність України? Чи можемо говорити про українську цивілізацію, тобто, про Україну як цивілізаційний центр? Відповіді на них обґрунтовано й професійно розкривають автори монографії. Досліджуючи цивілізаційний світ України як унікальне порубіжжя між Сходом і Заходом, під «цивілізацією» вони розуміють «головну, максимально узагальнену типологічну одиницю класифікації країн і народів, яка фіксує найбільш істотні їх відмінності між собою й одночасно об'єднує їх на основі уявлення про єдність людської історії» (с. 92). Дослідники є переконливими в аргументах про приналежність нашої держави до західноєвропейської цивілізації, адже від часів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, у литовсько-польський період, добу української Козаччини й Гетьманщини Україна була тісно пов'язана із Європою. Насильницький відрив України від Європи, на їх думку, розпочав Петро I агресивною політикою державного меркантилізму. Від того часу і до середини ХХ ст. – з приєднанням Галичини до СРСР, Україна була остаточно поглинута східноєвропейською цивілізацією, яку уособлювала Російська імперія та її прямиий спадкоємець СРСР (с. 98). Тому події, що відбулися наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., спонукають по-новому подивитися на цивілізаційну ідентичність України через призму її соціокультурної специфіки. Науковці схильні розглядати феномен України як самостійну цивілізацію, хоча й «молоду» і «невідворотно периферійну» (виникла внаслідок процесів взаємодії центрів локальних цивілізацій з державною периферією). За їх визначенням, хоча периферійність і створює багато проблем, що є «закономірно», проте це не «вічно» (с. 121). Висновок, на наш погляд, слушний, оскільки історичний розвиток української нації показує збереження її соціокультурної самобутності, а самоусвідомлення своєї цивілізаційної ідентичності дасть змогу правильно розставити акценти у формуванні ключових напрямків внутрішньої і особливо зовнішньої політики, дозволить «побачити цивілізаційне місце України» у європейській та світовій спільноті.

Важливим, з огляду на цивілізаційне пізнання України є звернення в окремому розділі монографії до проблем сутності традиційного суспільства, його взаємодії із традиційною культурою і суспільною свідомістю. Автори трактують традиційне суспільство як «суспільство закритого типу», в якому людина «не має змоги активно переміщуватися в межах соціальної структури, що складалася, підніматися щаблями соціальної драбини, змінювати (підвищувати) свій соціальний статус, рости залежно від особистих успіхів і досягнень» (с. 251). Традиція, на думку дослідників, орієнтована

на усвідомлення місця людини у світі і ваги її відповідальності в історичному праксисі, тоді як «традиційна культура» є з'єднуючою ланкою з історичною пам'яттю і допомагає зберегти національно-культурну ідентичність. У контексті розгляду язичницької і християнської світоглядних парадигм сфокусовано увагу на концепти правди (належного) й істини (сутнісного), їх укорінення в українському культурному ґрунті, особливому зв'язку між ними.

З позицій цивілізаційного підходу автори комплексно окреслили соціокультурний вимір Української держави. Чимало уваги приділили дискусійним у сучасній українській історичній науці проблемам цивілізаційного осмислення місця і ролі Київської Русі. Зокрема, надзвичайно цікаво в монографії розкрито передумови й мотиви запровадження християнства, причини відмови від мусульманства й католицизму на тлі загальних настроїв руського суспільства, князівської дружини, власне, князів Київської Русі, які в прийнятті православ'я вбачали ідеологічне обґрунтування подальшої легітимізації влади. На думку дослідників, «прийняття християнства Володимиром було ознакою зробленого ним по суті, першого у вітчизняній історії цивілізаційного вибору». Цей вибір полягав не тільки у певному векторі розвитку (візантійському), але і певному способі «входження в цивілізацію» шляхом виборчого «запозичення окремих елементів зрілої цивілізації і їх поступовому пристосуванню до сформованого життєвого укладу без істотного впливу на інші його компоненти» (с. 419). Тому обґрунтованим видається висновок про те, що «запозичення одного з базових принципів візантійської цивілізації і відповідних йому інститутів при ідеологічному відмежуванні від іншого принципу (юридичної законності) обернулося позитивними зрушеннями в культурі, але на цивілізаційному розвитку країни не позначилося» (с. 421). Щодо причин перемоги монголів, то автори наголошують на тому, що їх до сьогодні переважно пов'язують із «феодалською розробленістю» Русі. Однак дослідники розширюють коло причин монгольського завоювання Русі, зазначаючи, що «вона (Русь – О. В.) не хотіла достатньо опиратися через свою позитивну компліментарність (симпатію – О. В.) до завойовників». Щоправда, це більше стосувалося «Північно-Східної Русі, ніж Південно-Західної» (с. 463). Події, що відбувалися на Русі з XIII ст. науковці називають «цивілізаційним розколом» «між Північно-Східною Руссю – центром майбутньої Російської імперії з усіма атрибутами східної деспотії і Південно-Західною Руссю, орієнтованою на ті народи і держави, які стояли на порозі формування ліберальної цивілізації» (с. 473).

У розділі «Україна в міжцивілізаційному просторі в постренесансну епоху» порушується актуальна й водночас малодосліджена «меморіальна проблематика», аналізуються питання кризи української ідентичності та маргіналізації українського етносу у період польсько-литовського панування, окреслюються провідні тенденції формування української мови та мовної картини світу і її роль в утвердженні української національної і соціокультурної ідентичності. Для характеристики історичної пам'яті дослідники впрова-

джують поняття «обрій пам'яті» і дефінують його як «рухому межу усвідомленого спільнотою власного історичного досвіду, яка відповідно до обставин може розширюватися або звужуватися, набувати чіткості або втрачати свої обриси» (с. 484–485). Культурна пам'ять, на думку авторів, базується на «буденному досвіді індивідів і груп», обґрунтовує їх ідентичність, стверджує стійке існування в часі. Після Люблінської унії, згідно висновку, в Україні відбулися події, що «спричинили культурну травму українського народу» (с. 489). Разом з тим, дослідники стверджують, що «криза української етнічної ідентичності в період поневолення її Польщею і Литвою, як не парадоксально, привела в подальшому до групової консолідації та ідентифікації українського етносу...» (с. 514). Відомо, що невід'ємною складовою соціокультурної специфіки України є рідна мова. У монографії розкриваються концепції й періоди історичного розвитку української мови, зазначено, що, «незважаючи на несприятливі історичні умови, українська мова, в цілому сформувалася в XVII ст.» й почала «активно впливати на національну культурну картину самого народу...», «... стала стабілізуючим чинником при формуванні української нації» (с. 569–570).

Досліджуючи ранньомодерну проблематику української історії, автори зупиняються на висвітленні козацтва як «унікального для європейської історії культурно-соціального феномену». У контексті українознавчого виміру й інтеграційного підходу обґрунтовано, що козацтво формувалося «з нащадків хозар, печенігів, половців, татар, а також вихідців із Русі». Ареалом виникнення козацької спільноти визначається буферна смуга між кочовою та хліборобською цивілізаціями, так звана «етноконтактна зона». Дана «порубіжна степова смуга», на думку науковців, «була не територією між «Сходом і Заходом», а органічною частиною «Сходу», де тюркські народи віками жили...» (с. 581–584). Тому «козаки й татари ввійшли до історії нероздільно злученим рахунком взаємних відплат», їх «війни так легко переходили у військову взаємодію, а обмін полоненими й торгові контакти тривали взагалі безперервно...» (с. 585). Разом з тим, до якісно близьких феноменів козацтва за типологічними характеристиками дослідники відносять західноєвропейське лицарство. Хоча між ними було безліч паралелей, проте існували й істотні розбіжності. Серед останніх автори називають відмінні історичні контексти, різний етнічний ґрунт, де розгорталися дані явища. Згідно висновку дослідників, «козаки, на відміну від населення Європи й Азії, розвинули демократичніші принципи общинної соціальної самоорганізації, наблизивши їх до республіканських, минувши рабство і кріпосництво» (с. 608).

Значна увага в монографії приділена впливу Реформації на суспільно-політичні й релігійні процеси в Україні впродовж XVI–XVIII ст. У цьому контексті автори розкрили складну релігійну ситуацію до і після укладання Брестської унії, яка поглибила релігійні, соціальні й національні протиріччя в українсько-польському суспільстві. Дослідники аналізують роль козацтва у релігійно-суспільній боротьбі, припускають, що їх зв'язок із протиунійним

рухом встановився ще до відновлення православної ієрархії в 1620 р., а те, що в подальшому козаки були головною силою і основою антиунійного руху, на їх думку, не підлягає сумніву. З огляду на це, слухними є два висновки. По-перше, те, що «участь козацтва у релігійно-суспільній боротьбі стала тим фактором, який забезпечив зміцнення позицій Православної церкви і поставив під питання саме існування унії» (с. 640). Та, по-друге – унія «була тим містком, який пов'язував релігійні війни у Європі з визвольною війною Богдана Хмельницького» (с. 625). Політичні рішення 1654 року, на думку науковців, призвели до «залежності України від Московської держави, вона опинилась ніби в «чорній дірі», за якою закрився навколишній світ» і «... ніколи б не змогла домогтися самостійності, оскільки стала одним з тих «матеріалів», з якого ліпилась Російська імперія» (с. 650–652). Тому події, що склалися в українському суспільстві в результаті прийняття унії автори кваліфікують як «розкол», що призвів спочатку до протистояння, а згодом до визвольної війни.

У праці присутні словосполучення «цивілізаційний розкол», «культурна травма українського народу», «криза української ідентичності, її маргіналізація», що, власне, демонструє складний історичний шлях української нації, однак і формуються такі концепти, як «цивілізаційна рефлексія», «цивілізаційна ідентичність», «консолідація українського етносу». Останні показують збереження соціокультурної специфіки народу, незважаючи на втрату державності та чужоземне панування, свідчать про нові умови становлення української нації, пов'язані із процесами відродження, піднесення національної самобутності. Тож бажаємо авторам творчої наснаги в підготовці другої книги, присвяченої проблемам українського відродження ХІХ – першого десятиріччя ХХІ ст.

А підсумовуючи, хочемо зазначити, що рецензована монографія є унікальним і оригінальним дослідженням, присвяченим цивілізаційному осмисленню українського історичного процесу від найдавніших часів до кінця ХVІІІ ст. Цивілізаційний підхід, викладений у книзі, знайде своїх прихильників, звісно, без претензій на абсолютизацію даної наукової теорії, проте із значними її перевагами, адже цінний не лише в теоретичному значенні, а й у практичному, оскільки дозволяє сформулювати конкретні цивілізаційні цінності, які історично склалися на українських землях, і в умовах сучасного державотворення будуть лише посилюватися й збагачуватися, що сприятиме усвідомленню власної цивілізаційної ідентичності у контексті глобалізаційних тенденцій і формування світової цивілізації.

Отримано: 17.10.2012